

Юлія Буйських — антропологиня, перекладачка, кандидатка історичних наук (КНУ імені Тараса Шевченка), співзасновниця ГО «Центр прикладної антропології» (2017). Стипендіантка різних наукових програм в університетах Польщі, Німеччини, Ірландії. У 2019–2020 роках була гостьовою дослідницею у Пенсильванському державному університеті (США) за Програмою академічних обмінів імені Фулбрайта. Сфера наукових інтересів: антропологія релігії,

антропологія пам'яті, міжконфесійний діалог, паломництва, міфологічні вірування та уявлення, пограниччя та кордони, емпатія та етика якісних досліджень тощо. Книги: «111 днів Майдану: записки киянки» (Київ: Дуліби, 2014); «Колись русалки по землі ходили... Жіночі образи української міфології» (Харків: КСД, 2018). Збірник «Антропологія релігії. Порівняльні студії від Прикарпаття до Кавказу» (Ред., уклад. Кетрін Ваннер, Юлія Буйських. Київ: Дух і Літера, 2019). Переклад: Кетрін Ваннер. «Тягар мрій. Історія та ідентичність в пострадянській Україні» (Київ: Дух і Літера, 2023).

«Моя професія — це змістовне мовчання й прицільно уважне спостереження. Я люблю слухати інших, збираю їхні історії і віддаю людині по той бік диктофона, по той бік безкінечних доріг та етнографічних нотаток частинку себе, довіряючи на знак пошани до співрозмовника миті свого життя, важливі або не дуже. Головне, щоб вони пасували до обрису розмови, що його ми з оповідачем тчемо разом, вплітаючи до білого полотна химерні візерунки, кольорові нитки й намистини минулих досвідів і життів».

ISBN 978-617-614-440-3

9 786176 144403

Юлія Буйських

НА ЗАХІД ВІД БУГУ ЩОДЕННИКИ З ПОГРАНИЧЧЯ

Юлія Буйських

НА ЗАХІД ВІД БУГУ:

ЩОДЕННИКИ З ПОГРАНИЧЧЯ

Юлія Буйських

На захід від Бугу

щоденники з пограниччя

Буйських Юлія

На захід від Бугу: щоденники з пограниччя / Юлія Буйських. — Чернівці: Книги — XXI, 2024. — 456 с.

ISBN 978-617-614-440-3

Ця книжка — своєрідний антропологічний репортаж. Вона укладена зі сторінок авторських польових етнографічних щоденників і подорожніх нотаток, зроблених під час мандрівки Польщею протягом 2015–2018 років. Кожна частина книжки — особиста історія зі щоденного життя людей на різних сторонах пограниччя: адміністративних, конфесійних, етнічних, уявних, фантомних тощо. Ці історії показують, що реальність щоденного життя в локальних спільнотах на периферії виявляється значно складнішою за офіційні візії національних історій у сусідніх державах. Голоси ж (не)звичайних людей, натяки, почуття, напівтони й мовчання, що складають тонку й вразливу тканину людського повсякдення, часто невидимі й незрозумілі. Ця книжка є спробою розповісти про цих людей та про виклики, з якими вони живуть щодня, і вона покликана навчити нас бути більш терпимими, більш відкритими до інакшості, до розмов про спільне неподолане минуле, до багатоголосся.

*Вічній пам'яті мого дорогого тата,
археолога і поета Сергія Буйських
присвячую*

За підтримки Програми імені Фулбрайта в Україні

Фото на обкладинці: Територія православного монастиря у с. Яблечна на польсько-білоруському кордоні. Квітень 2016 року.

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва.

© Книги — XXI, 2024
© Юлія Буйських, 2023, *текст і фотографії*
© Анна Стьопіна, 2023, *обкладинка*

ISBN 978-617-614-440-3

Зміст

Передмова	15
Обрус історій	32
Сезон малини	44
Ключі від церкви	74
Паломництва до невидимих святинь	99
Хранитель минулого	146
Посмішка ксьондза	165
Білобірський палімпсест	188
Українське весілля в меннонітів	231
Балтійський притулок Хель	255
Місто «трьох культур»	276
Аня з поліських багон	312
Церкви і цвинтарі	338
«Перекінчики»	367
Янгол із Польського пагорба	383
Епілог. Ліки від минулого	391
Показчик географічних назв	411
Бібліографія	437
На захід від Бугу: щоденники з пограниччя	453
Na Zachód od Bugu: Dzienniki z Pogranicza	454
To the West from The Bug River: Diaries from the Borderlands	455

За підтримки Програми імені Фулбрайта в Україні

Події, описані в цій книжці, відбулися у 2015–2018 роках. Рукопис я завершила влітку 2021 року. Після того, як я нарешті поставила крапку, а згодом і підписала угоду з видавництвом, відбулося багато змін — і в моєму особистому житті, і в житті моєї країни, і в цілому світі. У грудні 2021 року померла моя дорога бабуся Олена, а з нею пішла й величезна частина мене, дитини, яку бабуся плекала й безмежно любила. Бабуся була цілим Світом, моєю основою, вона навчила мене всього. Трішки часу було відведено нам із мамою на горювання, і вже вранці 24 лютого 2022 року РФ почала нову фазу війни в Україні, цього разу повномасштабної та відкритої. Війна багато чого змінила. Усе змінила. Як швидко ми забули про ковід, та й про особисті турботи й негаразди, коли зіткнулися з набагато страшнішою загрозою — фізичного винищення нас і нашої країни. Мій світ і світ мільйонів людей уже ніколи не буде таким, як до цього. У цій війні були дні, коли ми з мамою і нашим котом сиділи при свічці в темній київській квартирі із заклеєними та закладеними книгами вікнами, слухали гучне бахкання назовні, вчилися відрізняти звуки нашого ППО від звуків ракетних ударів і вибухів, звикали до щоденності із сиренами. Були й інші дні, коли допомога вимушеним переселенцям, уже поза Києвом, давала мені відчуття справжності та переконувала мене, що я живу й жива. Бачачи людські страждання та безмежність доброти й взаємодопомоги, що виникали з бажання бути поруч і виявляти в собі найкращі риси, я думала про те, що все написане раніше не має сенсу. Бо ж тепер усе інакше... Люди в Україні стали іншими — мені хочеться вірити, що ці тектонічні зміни у свідомості не зійдуть

нанівець, коли війна закінчиться. Ми всі побачили, якими сильними можемо бути в найжахливіших умовах із усіх (не)можливих, як перестаємо жалітися на життя, критикувати все й усіх, як згуртовано працюємо задля спільної мети, де кожен справді робить те, що може. На Майдані взимку 2013–2014 ми часто казали: «Я — крапля в океані», а цієї холодної весни, яку в нас украла війна, це відчувалося ще гостріше, ще глибше, ще дужче. Ми обрали силу духу. Нам давали протриматися якихось три дні, а ми йдемо далі, попри всі страшні втрати й біль. Я б так хотіла, аби ми всі зберегли цю силу. Назавжди. Люди, які рятують котиків та собак з-під завалів і з замінованих територій, люди, які під звуки артилерійських обстрілів і бомбардувань виходять засівати поля, садити городи, готувати землю і свої сади до весни, втілюють перемогу життя.

Життя завжди сильніше за смерть. Навіть у такі, здавалося б, неможливі часи, коли живі можуть заздрити мертвим. І тому, повертаючись до свого тексту сьогодні, я гадаю, що пережите, співдосвідчене й написане раніше все ж має сенс. Історії з польсько-українського пограниччя, відбиті в моїх польових щоденниках, свідчать про те, що через весь історичний досвід болю і страждання, взаємних кривд і образ можуть прорости нові паростки надії, взаєморозуміння і примирення з минулим. Незважаючи на спільну скриньку Пандори, яку ми несемо разом із Польщею як історичний спадок, саме ця країна першою відкрила свої кордони й усі можливі двері для українців. Саме тут українська діаспора разом із місцевим населенням почала діяти блискавично швидко. І саме Польща першою підставила дружнє плече Україні та стала для нас надійним союзником. Мешканці Польщі прийняли в себе понад 2 млн тих, хто рятувався від війни в Україні, надаючи їм свої оселі, хліб зі свого столу, тепло підтримки й те саме бажання бути поруч і допомагати

всім можливим. Мої колеги, респонденти, друзі в Польщі — усі враз стали волонтерами в той чи інший спосіб. Більшість допомоги, особливо на початку війни, організовували звичайні люди звідусіль, власними зусиллями, пропонуючи вимушеним утікачам із України найцінніше — відчуття того, що вони не самі в цій життєвій трагедії.

...Своєю чергою я б ніколи не подумала, що повернуся до Польщі через майже чотири роки після свого останнього приїзду як тимчасово переміщена особа, в евакуаційному потязі. Це була довга дорога, під час якої я весь час думала, що повернуся до Києва вже наступного тижня. Спершу були евакуаційний потяг Київ — Хмельницький та 2,5 тижні життя у Хмельницькому, далі, як казали самі пасажирки, «потяг надії» Запоріжжя — Львів через Хмельницький, повний діток із мамами, яких удалось вивезти з окупованих натовді частин Донецької та Запорізької областей, зокрема з Маріуполя, і останній потяг Львів — Холм, який перетнув знайомий мені кордон і рушив на захід від Бугу... Хто б міг подумати, що я знову опинюся на Люблінщині саме в такий спосіб... Певно, що ніхто. Вночі на вокзалі в Холмі мене зустрічала Аня, одна з героїнь цієї книжки, з нею ми познайомилися під час моїх польових етнографічних досліджень у м. Володава над Бугом. Аня першою пригорнула мене в Польщі й подарувала мені тепло свого дому й серця. Це був лише початок. Потім до Варшави мене забрала моя колега й подруга Каміла, з якою ми колись проводили дослідження на Підкарпатті. Саме її підтримка та родинне тепло, якими вона мене оточила, допомогли мені перестати чути фантомні звуки сирен і вибухів. Від початку цієї війни до мене відгукнулися ті мої знайомі з Польщі, від яких я цього й не могла сподіватися. З різними поглядами, політичними уподобаннями, ставленням до українсько-польської історії, ці всі люди — більше й менше знайомі — говорили мені про цінність

життя та запрошували приїхати до себе. Я вагалася й не хотіла ухвалювати це рішення. Вони ж продовжували писати і дзвонити, ставили найголовніше за ці всі дні запитання: «Як ти?». Запитанням, чи ми з мамою живі та в безпеці, переймалися люди буквально з усіх куточків Польщі, де мені довелося побувати протягом 2015–2018 років. Я безмежно вдячна за це. Сподіваюся, ми всі не забудемо цей прояв емпатії, коли війна закінчиться й ми переможемо. Маю надію, що цей небажаний страшний досвід, який ми проходимо зараз разом, стане чимось, що врешті допоможе нам дійти до порозуміння та загоїти все те неподолане минуле, що здавалося незагоєним. Життя триває. Завжди.

*с. Ставки, Володавський повіт, Люблінське воєводство,
Польща, 16 квітня 2022 року*

Передмова

*I am here because I am a woman of the border:
between places, between identities, between languages,
between cultures, between longings and illusions,
one foot in the academy and one foot out.*

Ruth Behar. The Vulnerable Observer¹

I have always depended on the kindness of strangers.
Tennessee Williams. A Streetcar Named Desire²

Книжка ця постала зі сторінок польових щоденників та подорожніх нотаток, що їх я писала протягом 2015–2018 років, здійснюючи етнографічні дослідження в Польщі та мандруючи країною під час наукових стажувань і проєктів³.

¹ Укр.: «Я тут, тому що я жінка границі: між місцями, між ідентичностями, між мовами, між культурами, між жагою та ілюзіями, однією ногою в академії, іншою — поза нею». Behar, Ruth. *The Vulnerable Observer*. Anthropology that Breaks Your Heart. Boston: Beacon Press, 1996, p. 162. Тут і надалі всі переклади з польської, англійської, російської та німецької мов на українську здійснені мною, якщо не вказано іншого. — Ю. Б.

² Укр.: «Я завжди залежала від доброти незнайомців». Williams, Tennessee. *A Streetcar Named Desire*. The University of the South, 2004, p. 178.

³ Це були Програма польського уряду для молодих науковців зі Східної Європи (2014–2015) у *Studium Europy Wschodniej* Варшавського університету, постдокторська програма від Вишеградського Фонду, *V4EaP Scholarship Program (Post-Doctoral)*, яку я реалізовувала в Інституті етнології та культурної антропології Варшавського університету (2015–2016), стипендія від Міністерства науки та вищої освіти Польщі на стажування в Інституті міждисциплінарних досліджень *Artes Liberalis* Варшавського університету (2015), а також участь у грантових дослідницьких проєктах, якими керували мої колеги з Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету: грант від Національного наукового центру (NCN) «*Kultura religijna wobec zmian społecznych. Studium porównawcze społeczności lokalnych (Polska — Ukraina)*», № 2011/03/B/HS3/00341 під керівництвом проф. Магдалени Зовчак та грант від Національного наукового центру (NCN) OPUS 6 «*Wielozmysłowe imaginaria religijne w wybranych sanktuariach katolickich południowo-wschodniej Polski*», № UMO-2013/11/B/HS3/01443 під керівництвом д-рки Магдалени Любанської.

У трьох польських регіонах — Західній Померанії, Люблінському Поліссі та Підкарпатті — я вивчала особисту релігійність і міжконфесійні стосунки в різних локальних спільнотах. Ці дослідження дали змогу виявити взаємодію між різномірною пам'яттю кожної конфесійної спільноти (римо-католики, греко-католики, православні), почуттям належності до певного місця та особистим релігійним досвідом, який вписаний до релігійного й, ширше, до історичного досвіду громади. Своєю чергою це дало змогу простежити вплив релігії на локальну пам'ять і на процеси становлення ідентичностей і стратегій співжиття між сусідами в цих регіонах.

Релігія присутня в різних аспектах людського життя та є чимось набагато більшим за церковну організацію, віру, обрядовість і культ. Релігійна система дає людині, яка вважає себе вірянином, цілий спектр образів і метафор для осмислення світу, допомагає надати сенс життю, впливає на те, яким чином людина поводить себе у просторі й часі, як вона розуміє місце, пов'язані з релігійним та історичним досвідом своєї родини. Крім того, релігійний календар лише до певної міри, але все ж і нині визначає спосіб використання часу: для праці й для святкування. Відповідно, шляхом дослідження релігії антропологу відкривається весь зріз повсякдення людини, яка належить до певної конфесійної групи, та ставлення людини до сусідів зі «змішаних», конфесійно й етнічно, родин, а також щоденне життя останніх. З огляду на складну й болісну історію регіону (переділ кордонів, окупації, етнічні чистки, насильницькі виселення, руйнування храмів тощо), привертає увагу те, що стосунки між сусідами й донині часто визначають етнічні та релігійні категорії¹. Множинна конфліктна пам'ять мешканців

¹ Про це детальніше див. у: Lubańska, Magdalena (red.). *Religijność chrześcijan obrządku wschodniego na pograniczu polsko-ukraińskim*. Warszawa: DIG, 2007;

пограниччя щодо спільної історії також загострюється на рівні вшанування святих місць, які для різних конфесійних груп мають важливе значення в контексті локальної історії. Утім, є щось, що об'єднує всіх, — це спільний досвід життя за доби соціалізму, непросте переживання його наслідків: економічних, культурних, суспільних, духовних — та карколомні шляхи пошуку себе в новій добі безкінечних перетворень, що розпочалася наприкінці 1980-х років.

Регіони, де здійснювалися дослідження, пов'язує їхній пограничний характер, передусім в адміністративному вимірі. У випадку Люблінського Полісся та Підкарпаття йдеться про східний кордон Польщі з Білоруссю та Україною, у випадку Західної Померанії — про західний кордон Польщі з Німеччиною. Крім суто фізичного виміру, в дослідженні цих територій неможливо не брати до уваги й інших невидимих кордонів, зокрема «фантомних»: ідеться про лінії розмежування колишніх державних утворень, як-от імперій, окупаційних зон, соціалістичних держав, що відчутні в культурному ландшафті та повсякденні мешканців цих територій і донині. Існує ще безліч ліній поділу, вони надзвичайно плинні та не завжди очевидні, бо виникають у стосунках між людьми за певних обставин. Досліджуючи «фантомні кордони», Беатріс Гіршгаузен осмислює їх *«за аналогією з видіннями (з'явами) зниклих кораблів, що плавають поміж матеріальністю та ілюзією (фантомом). Поняття*

Zowczak, Magdalena (red.). *W cieniu drzewa wiar. Studia nad kulturą religijną na pograniczach Slavicae Orthodoxae*. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2009; Eadem. *Antropologia pogranicza. Projekt i realizacja badań. Na pograniczu «Nowej Europy»*. *Polsko-ukraińskie sąsiedztwo*. Pod red. M. Zowczak. Warszawa: Wydawnictwo DIG, 2010, s. 11–30; Buzalka, Juraj. *Nation and Religion: The Politics of Commemorations in South-East Poland. Halle Studies in the Anthropology of Eurasia*. Bd. 14. Berlin: Lit-Verlag, 2007; Litak, Eliza. *Pamięć a tożsamość. Rzymskokatolickie, greckokatolickie i prawosławne wspólnoty w południowo-wschodniej Polsce*. Kraków: NOMOS, 2014; Pasieka, Agnieszka. *Hierarchy and Pluralism. Living Religious Difference in Catholic Poland*. New York: Palgrave Macmillan, 2015 тощо.

“фантомних” кордонів (інколи ми також говоримо про “фантомні простори”, “фантомні території” чи “фантомні географії”) містить у собі цю дуальну матеріальну та фантасмагоричну природу. Це поняття також співвідноситься з т. зв. “фантомними болями” втрачених територій – за аналогією з людськими кінцівками»¹.

...Я пам’ятаю цю мить поміж мандрями й польовими дослідженнями, мить, коли я сиділа над річкою Буг на польському боці, за моєю спиною звучно лунали глибокі голоси дзвонів православного монастиря, а попереду, зовсім близько, виднівся трохи вищий лісистий берег сусідньої Білорусі. Дзвони віддзеркалювали живу тишу природи навколо, і в цій наповненій тиші я відчула невидиму Польщу – країну безлічі невидимих кордонів, людських історій, голосів, що промовляють до нас із минулого, з містечок-штетлів і синагог, із православних церков і греко-католицьких соборів, з римо-католицьких костелів, із протестантських кірх, із будинків меннонітів, євреїв, поляків, німців, лемків, бойків, українців, «тутейших» і всіх тих, хто волів не мати ідентичності, окресленої в певних термінах... Це була Польща, що ставала ледь видимою там, де зустрічаються й водночас тануть сірувато-сріблястим туманом над річкою кордони; це була та Польща, яку я полюбила всім серцем, яка так невловимо, так гостро нагадувала мені ту Україну, яка теж нині майже невидима. Тоді, над річкою Буг, між плинними течіями Заходу і Сходу, я зрозуміла, як важливо вчитися відчувати цю «невидимість», ці «фантомні» кордони, що проходять через життєві стежки кожної людини...

¹ Hirschhausen von, Béatrice. The lessons of phantom borders: The vestiges of the past come (also) from the future. Translated from the French by Natalie Bint. *L'Espace géographique*, Vol. 46, 2017/2, p. 97. URL: https://www.cairn-int.info/article-E_EG_462_0097--the-lessons-of-phantom-borders-the-vesti.htm.

Одна з історій, відображених у цій книжці, трапилася вже за кілька років після закінчення моїх досліджень, та й узагалі на іншому континенті, у США. Проте вона настільки вписувалася в задум і контекст того, про що я хотіла розповісти, й у структуру цієї книжки, що я вирішила додати її наприкінці, після всіх інших історій, які відбулися в Польщі.

Результати моїх досліджень опубліковані в наукових статтях¹ та дописах науково-популярного спрямування². Однак завжди було щось, що не вкладалося в рамки академічного тексту, виходило за його межі. Щось, що я лишала у своїх польових щоденниках, замальовках на папірцях, подорожніх нотатках у мандрівках зі сходу Польщі на її захід, з півдня на північ. Напівтони, натяки, жести, приховані емоції, які часом неочікувано вибухали, страхи, симпатія, любов – артикульовані й стишені. Крім того, було багато

¹ Buyskykh, Iuliia. Routes to the Roots: The Revival of Greek Catholic Sanctuaries in Eastern Poland. *Journal of Orthodox Christian Studies*, Vol. 4, Num. 1, 2021, pp. 69–91; Буйських, Юлія. Пошуки коріння, пам’яті і зцілення на польському Підкарпатті: міркування про етнографію прощ. *Антропологія релігії: порівняльні студії від Прикарпаття до Кавказу*. Уклад. К. Ваннер, Ю. Буйських. К.: Дух і літера, 2019, с. 219–270; Buyskykh, Iuliia. In Pursuit of Healing and Memories: Cross-Border Ukrainian Pilgrimage to a Polish Shrine. *Journal of Global Catholicism*, Vol. 3: Iss. 1, Article 4, 2019, pp. 64–98; Eadem. Confessional Communities as Communities of Memory: The Greek Catholics of Biały Bór and the Orthodox of Włodawa. *Catholic Religious Minorities in the Times of Transformation. Comparative Studies of Religious Culture in Poland and Ukraine*. Ed. M. Zowczak. Warsaw: Peter Lang, 2019, pp. 245–276; Eadem. Forgive, Forget or Feign: Everyday Diplomacy in Local Communities of Polish Subcarpathia. *Journal of Global Catholicism*, Vol. 2: Iss. 2, 2018, pp. 56–86; Eadem. Pomiedzy pamiecia a granica: Ukraińska pielgrzymka na Kalwarię Paclawską. *Etnografia Polska*, Vol. 60, 2016, pp. 43–62; Eadem. A Ukrainian Scholar in Poland: Notes in the Margins. *LUD*, Vol. 100, 2016, pp. 153–160.

² Буйських, Юлія. Подорожі польсько-українським пограниччям. З нотаток антрополога. *Historians*. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1948-yuliia-buiskykh-podorozhi-polsko-ukrainskym-pohranychchiam-z-notatok-antropologa>; Buyskykh, Julia. Off the Record. How Anthropologists can Learn from the Silences in Ukraine and Poland. *H-Ukraine*. URL: <https://networks.h-net.org/node/4555727/blog/khroniky/5923198/record-how-anthropologists-can-learn-silences-ukraine-and?fbclid=IwAR3tYPL7Fari4tNebFKcI-peDEVz4oLoGI5ZR4mf3SLkVQS2PSeThDLq0U>.

тиші й мовчання — вони мали для мене особливе звучання й сенс. Про це все не напишеш у статті, підпорядкованій доволі чітким канонам академічного письма, структури і, головне, обсягу. Не скажеш про це і в суто науковій монографії, стиль, структура (зі, скажімо, обов'язковою вичерпною історією дослідження регіону і проблематики, чого я свідомо не робила в цьому тексті) та зміст якої мають бути витримані в певних рамках. А про людей, які приділили мені стільки свого часу та сил, впустили у своє життя, подарували такі безцінні хвилини розмов і життєвої мудрості, хотілося розповісти повніше, виразніше, більше, з тими емоційними відтінками, які супроводжували миті життя, пережиті нами разом. Тому й виник задум написати цю книжку саме такою: збіркою антропологічних есеїв із дрібною репортажу, включивши сюди також замальовки з моїх мандрівних нотаток.

Зауважу, що в цій книжці я не претендую на вичерпне висвітлення всього історичного, соціального, культурного, релігійного, економічного зрізу польсько-українського пограниччя¹, усієї багатшаровості та складності сучасних польсько-українських стосунків і тим більше їхньої історичної ретроспективи. Цим питанням присвячено багато

¹ Див. вибрані антропологічні дослідження польсько-українського пограниччя: Lehmann, R. N. Maria. *Struggling for Peace: Understanding Polish-Ukrainian Coexistence in Southeast Poland (1943–2007)*. PhD diss. University of Amsterdam, 2009; Zowczak, Magdalena (red.). *Na pograniczu «Nowej Europy»*. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010; Brown, Kate. *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Harvard University Press, 2003; Follis, Karolina S. *Building Fortress Europe. The Polish-Ukrainian Frontier*. University of Pennsylvania Press, 2012; Zhurzhenko, Tatiana. *The Border as Pain and Remedy: Commemorating the Polish-Ukrainian Conflict of 1918–1919 in Lviv and Przemyśl*. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol. 42, No. 2, March 2014, pp. 242–268; Чмелик, Роман. *Сучасне українсько-польське пограниччя: державний кордон та ідентичність населення*. Дисерт. на здобуття докт. іст. наук. Спеціальність «07.00.05» Етнологія. Львів: Інститут народознавства, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2018; Верменич, Ярослава. *Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи*. К.: Інститут історії України НАН України, 2019, с. 200–243.

фахової літератури, до якої я, за потреби, відсилаю читача. Я також усвідомлюю суб'єктивність і мозаїчність написаного, що впливає із самої природи культурної антропології. Про це скажу нижче.

Пишучи цей текст, я дотримувалася етики приватності, близької до тієї, яку я практикую в академічних текстах. Усі зустрічі, описані тут, відбувалися насправді. Усі люди, про яких я пишу і яких цитую, теж справжні: немає жодної вигаданої ситуації чи особистості. Однак часто я не називала імен або ж змінювала їх задля забезпечення приватності; у більшості історій не вказувала прізвища, бо так того бажали мої співрозмовники. Іноді доводилося приховувати й назви окремих сіл та їхнє точне розташування, обмежуючись регіоном (Балтійське узбережжя Польщі чи Підкарпаття) або умовним «сусіднє село», щоб ненавмисне не нашкодити людям, які поділилися зі мною своїм складним минулим і баченням теперішнього.

Загалом мені хотілося створити щось на пограниччі між культурною антропологією з її добре розробленою методологією ведення польових щоденників та літературою факту; щось, що можна було б назвати «*антропологічним репортажем*». Безумовно, я виходила з основних засад своєї дисципліни й зокрема відштовхувалася від методології, напрацьованої в результаті т. зв. *рефлексійного повороту* (англ. *reflexive turn*) в антропології, що розпочався в 1970-х роках разом із епохою постмодернізму. Використовуючи рефлексивність (*reflexivity*) як робочий інструмент, антропологи Джеймс Кліффорд, Поль Рабіноу, Джордж Маркус, Рут Біхар, Джудіт Оклі, Кірстен Гаструп та інші наголосили на тому, що процес накопичення матеріалу і продукування знання в етнографічних дослідженнях не позбавлений суб'єктивності. Передбачувана нейтральність антрополога (в ідеалі ми не маємо права піддаватися власним симпатіям у процесі

дослідження та мусимо вибудовувати дистанцію між собою та досліджуваною спільнотою), на якій базується етнографічний матеріал, у рефлексивній антропології була піддана критиці, оскільки дані, одержані дослідниками, завжди пов'язані зі сприйняттям світу останніх у результаті нашарувань попереднього культурного, релігійного, професійного, зрештою біографічного досвіду. Ми неспроможні говорити про розмаїту дійсність навколо нас, не пропускаючи її крізь скельця власного «я». У той же час ми в змозі відчувати та прагнути зрозуміти живу й прекрасну недосконалість людської природи — нашу власну й людей, із якими ми взаємодіємо під час польових досліджень. Увага вченого, який застосовує рефлексивність як метод у культурній антропології, зосереджується, крім інтерпретації культури, на аналізі багатогранних стосунків, що витворюються між самим дослідником та тією чи іншою культурою у процесі її вивчення. Присутність антрополога в полі, його чи її стосунки з людьми та простором, розмови й емоції, їхнє спільне переживання і створюють т. зв. «*етнографічне теперішнє*», ту живу та мінливу дійсність, яку ми досліджуємо¹.

Крім *рефлексивності*, мені став у пригоді ще один методологічний підхід якісних досліджень, який в антропології та якісній соціології називають «*систематичним самонаблюденням*» (*systematic self-observation*) за формулюванням Ноелі Родрігез та Алана Рейва². Застосовуючи цей підхід, дослідник

¹ Hastrup, Kirsten. A Passage to Anthropology. Between Experience and Theory. London, New York: Routledge, 1995, p. 16.

² Rodriguez, Noelle, Ryave, Alan. Systematic Self-Observation. *Qualitative Research Methods*, Vol. 49. London: Sage, 2002. Методологічний підхід *систематичного самонаблюдення* отримав своє продовження та розвиток у наступних якісних дослідженнях. Зокрема його застосовує соціологиня Анна Клепикова у своєму винятково глибокому, щирому та вразливому соціо-антропологічному дослідженні мікросвіту спеціалізованого інтернату для дітей із особливими потребами, див.: Клепикова, Анна. Наверно я дурак: антропологический роман. СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2018. Також із

не тільки спостерігає досліджувану спільноту, а й постійно відстежує та фіксує свій внутрішній стан, власні емоції, почуття, переживання щодо свого поля. При цьому антрополог не виносить їх за межі свого дослідження, а навпаки, включає цю суб'єктивність у процес пізнання та використовує її як інструмент, зокрема викликаючи ті чи інші реакції, розмови, ситуації, що дозволяють глибше відчувати й емпатичніше зрозуміти навколишню дійсність.

Хочу назвати дві книжки, які для мене є прикладом того, як академічна наука може вийти з вежі зі слонової кістки, заговорити доступною мовою і через оповідання історій — передусім інших людей, але і своєї також — зробити свій маленький внесок у те, щоб світ став трохи добрішим через пізнання звичайного життя інших людей. Це праці британської антропологині Сіґрід Раузінг «Усе прекрасно. Спогади з колгоспу в Естонії» (2014)¹ та американської антропологині Кетрін Вердері «Моє життя шпигунки. Дослідження у папці таємної поліції» (2018)². Обидві жінки здійснювали довготермінові польові дослідження, відповідно живучи в Естонії та Румунії. Обидві вели польові нотатки, і якщо в Сіґрід Раузінг це зайняло більше року — час, який вона прожила в естонському постколгоспному селі, то в Кетрін Вердері — усі тридцять років її досліджень Румунії, починаючи з 1970-х. До Сіґрід Раузінг, до її життя в маленькому селі та до викладання англійської мови в місцевій школі ставилися з недовірою,

цього підходу виріс принцип *втіленого дослідження* (*embodied inquiry*), яке «*вимагає рефлексивності, вивчення, усвідомлення і уваги до самого себе без осуду на додану до вивчення, усвідомлення і уваги до досвідів інших без осуду останніх*»: Leigh, Jennifer, Brown, Nicole. *Embodied Inquiry. Research Methods*. London: Bloomsbury Academic, 2021.

¹ Rausing, Sigrid. Everything is Wonderful. Memories of a Collective Farm in Estonia. New York: Grove Press, 2014.

² Verdery, Katherine. My Life as a Spy. Investigations in a Secret Police File. Durham, London: Duke University Press, 2018.

можливо, з підозрою, але не більше — загалом мешканці її полюбили, а представники місцевої влади звикли та згодом навіть допомагали в дослідженнях; а от Кетрін Вердері, хоча їй і пощастило з друзями серед місцевих, румунська таємна поліція вважала шпигункою та завела на неї окрему папку й стежила за нею. Через багато років після завершення їхніх польових досліджень світ побачили дві цілковито різні книжки — за змістом, за манерою написання, за полем, за баченням світу, однак вони об'єднані яскравою, надзвичайно насиченою етнографією повсякдення — свого, як дослідниці і як жінки, й усіх інших, у чиє життя вони входили під час польової роботи, з ким товаришували, з ким спілкувалися, з ким ділилися, з ким співпереживали щось важливе — сумне й радісне.

Із літератури факту, що вплинула на мене найдужче, віддаю шану книжкам британського репортера Тімоті Гартон Еша, а особливо «Папка. Особиста історія» (1997)¹. У більшості своїх репортажів він наголошував на унікальності праці на пограниччях, говорячи, що за роки такого досвіду репортажник учиться випрацювати особливу вразливість і чутливість до людських життів і відтінків, які він має можливість спостерігати. Істотно вплинула на мене також школа польського репортажу, починаючи від таких уже класичних текстів Ришарда Капусцінського, як «Імперія»², і завершуючи книжками Павла Смоленського³; твори хорватських журналісток і письменниць Славенки Дракуліч й Дубравки Угрешич та боснійського і хорватського журналіста Міленко

¹ Garton Ash, Timothy. *The File: A Personal History*. New York: Random House, 1997.

² Капусцінський, Ришард. *Імперія*. К.: Темпора, 2012.

³ Особливо важливими для мене стали книги П. Смоленського, присвячені трагічним сторінкам польсько-української історії: Smoleński, Paweł. *Pochówek dla rezuna*. Wołowiec: Czarne, 2011; Idem. *Syrop z piołunu. Wygnani w akcji «Wisła»*. Wołowiec: Czarne, 2017.

Єрговича⁴; також книжки Світлани Алексієвич, а особливо її щемлива «Чорнобильська молитва»². З українських книжок у цьому напрямку мені б хотілося назвати антропологічні подорожні записки Марини Гримич «Бранзолія»³ та репортаж Олега Криштопи «Останні українці Польщі»⁴.

Написанням цієї книжки я передусім завдячую всім тим, хто поділився своїм часом та історіями зі мною, відчиняв переді мною двері, надавав нічліг, поїв і годував, допомагав, не втомлювався пояснювати хитросплетіння родинних доль на тлі історії, вислуховував мої власні історії та дозволяв плакати, сміятися і переживати стільки всього разом, підвозив на автівці у важкодоступні місця на кшталт закинутих старих цвинтарів і капличок по лісах тощо. Із невимовною вдячністю я схиляю голову перед усіма тими спершу незнайомцями, чиї доброта й небайдужість відкривали мені нове знання. Принагідно хочу згадати з теплом о. Петра Барана, о. Єжи (Юрія) Ігнацюка, о. Юрія Мокрауза, о. Тадеуша Граматіку, о. Славєка, Анну Стенфорд, Зофью та Сташка Лішецьких, Степана Самошука, Богдана Білого, Богдана Підгірного, Терезу та Зенека Миц, Андрія та Юстину Мацюп, Олену Боднар, Олену Горків, Юрека та Йоланту Сольських, сестер-василіанок з Перемишля, паломників, із якими я йшла поруч у прощах, і серед них пані Галину і пані Геню, сестер-серцянок зі Львова, а особливо сестру Аничку, а також усіх інших, про кого йтиметься в цій книжці, та тих, чиї історії лишаються в моїй пам'яті та щоденниках.

¹ Ugresic, Dubravka. *Baba Yaga Laid an Egg*. New York: Canongate, 2009; Drakulic, Slavenka. *Café Europa: Life after communism*. New York: Penguin Books, 1996; Єргович, Міленко. Іншалла, Мадонно, іншалла. Перекл. К. Калитко. Львів: Видавництво Старого Лева, 2018.

² Алексієвич, Світлана. *Чорнобильська молитва*. Хроніка майбутнього. Перекл. і післямова О. Забужко. К.: Видавничий дім «Комора», 2016.

³ Гримич, Марина. *Бранзолія: подорожні записки*. К.: Дуліби, 2015.

⁴ Криштопа, Олег. *Останні українці Польщі*. Брустурів: Дискурсус, 2019.

Я також дякую людям, які допомогли мені усвідомити, що винятково «негативного» досвіду не існує: як у польовій етнографічній роботі, так і в буденному житті. Усі відмови розмовляти, зачинені переді мною двері, згода говорити тільки за умови, що я не фіксуватиму сказане на диктофон та не називатиму імен, уся недовіра, всі підозри й навіть грубість, із якими я стикалася в полі, врешті дали мені змогу зрозуміти, наскільки тоталітарне минуле живе в людях і до сьогодні й, що найважче прийняти, навіть проростає в моїх однолітках, бо страх в'ївся у тканину щоденності. Ще багато потрібно буде часу та відкритості одне до одного, щоб цей страх вилікувати. До того ж мовчання, відмова говорити й інші вияви людських емоцій і поведінки — це теж невичерпне джерело для спостережень і міркувань, безумовно важливе для інтерпретації дійсності та людських стосунків.

Ця книжка формувалася також із безлічі розмов, і я вдячна багатьом людям за всі ті життєві уроки, які я від них отримала, за всі знання й мудрість, які я винесла з нашого спілкування, за все тепло, яким вони зі мною щиро ділилися.

Не існує таких слів, які змогли б повно відобразити вдячність моєму татові Сергію, чия любов і бачення світу вплинули на моє становлення. Тату, мені завжди бракуватиме тебе — твоїх бардівських пісень, твоїх історій і твого твердого переконання, що життя треба «підсвічувати», оповідаючи їх, твоїх порад, твоєї підтримки та безкінечної віри в мене. Сподіваюся, що я зможу винести уроки з усього, що ти встиг мені дати й розповісти, я віддаватиму світло твого великого серця через себе далі, іншим людям та світові.

Дякую моїм дорогим мамі Аллі й бабусі Олені за те, що їхні двері завжди відчинені для мене, за те, що вони поруч і завжди всіляко й безумовно підтримують мене та вірять у мене.

Цю книжку вдалося написати завдяки двом дослідницьким програмам, перебування на яких подарувало мені безцінний час та умови для роздумів, зосередження, систематизації матеріалів та, зрештою, написання цієї книжки.

Тож спершу хочу з удячністю згадати програму *Prisma-Ukraine — Research Network Eastern Europe*, на якій у Берліні в жовтні — грудні 2017 року я вперше почала писати книжку, накресливши її умовний план, упорядкувавши польові щоденники з Польщі та засівши в бібліотеках у пошуках нових знань. Хочу висловити щиру подяку Андрію Портнову, моєму науковому куратору на цій програмі, який повірив у цю книгу, щойно почувши про її задум, а згодом уважно прочитавши перший проєкт її опису та надавши цінні для мене коментарі й побажання. Дякую за підтримку, за всі наші обговорення польсько-української спільної історії, надихаюче спілкування та важливий для мене досвід співпраці.

Задум написати книжку довелося тоді відкласти більш ніж на два роки. І повернулася я до неї вже на початку 2020-го завдяки гранту від Програми академічних обмінів імені Фулбрайта (*Visiting Fulbright Scholarship*), який я реалізовувала в Пенсильванському державному університеті. На час моєї фулбрайтівської програми припало багато випробувань: і для цілого світу, як-то пандемія коронавірусу й жорсткий локдаун, і для США — хвиля громадянських протестів *Black Lives Matter*, і для мене особисто. Я ніколи не могла подумати, що тато перейде на інший берег річки тоді, коли я буду так далеко від дому. У цій усій винятково складній ситуації мені надзвичайно пощастило з науковою консультанткою мого фулбрайтівського проєкту, колегою та подругою — Кетрін Ваннер. Вона підтримала мене в цей непростий час, щедро розділяючи зі мною, крім наукового досвіду і знань, тепло свого дому. Я глибоко вдячна їй, а також усій її сім'ї за відчуття родини, яке зігрівало мене.

Видання цієї книжки стало можливим також завдяки видавничому гранту для випускників Програми імені Фулбрайта, за що я щиро дякую.

Окремі слова вдячності — теплої і особливої — за підтримку, віру в мене, за читання і вдумливе коментування багатьох моїх текстів разом із рукописом цієї книжки я адресую моїм дорогим колегам Олені Боряк та Олесі Бріциній, знайомство з якими в етнографічних експедиціях Державного наукового центру захисту від техногенних катастроф по українському Полісся переросло за майже п'ятнадцять років спілкування в теплі приязнь і дружбу.

Дуже дякую моїм друзям і колегам із Варшави, яку я називала «Тихим Містом», — за наші зустрічі, розмови, кавування, прогулянки, що спричинилися до відчуття себе майже вдома в польській столиці: Мареку Херцовічу-Трошинському, Уршулі Маковській, Томашеві Зарицькому, Наталі Катренчіковій, Марії Макаровій, Валентині Чубаровій, Емілії Слом'яновській-Камінській, Аліні Цивінській, букіністу пану Томашу, Юстині Шиманській (яка також читала й коментувала частини рукопису цієї книги), Сергіушу Казьмерчику, Марчіну Гжимковському, Насті Обарчук. Окремо хочу подякувати Франеку Рапацькому за всі наші нескінченні блукання Варшавою та Києвом, за мереживо довгих розмов про життя, про кордони й науку, за натхнення, яке вони мені подарували.

Особливу подяку хочу висловити моїй подрузі Олені Бабаковій, з якою ми познайомилися ще під час навчання на історичному факультеті Київського університету, за всі наші розмови, варшавсько-київські прогулянки та всіляку підтримку.

Безмежна моя вдячність Магдалені Зовчак, науковій керівниці мого стажування та згодом постдокторської програми в Інституті етнології та культурної антропології Варшавського університету, де я отримала неоціненно важливий

професійний досвід. Я глибоко вдячна їй за дружнє спілкування, підтримку, тепло, глибоку довіру, розмови та безцінний досвід, якими вона щедро ділилася зі мною. Вони збагачують мене й сьогодні. Саме завдяки професорці Зовчак та участі в її дослідницькому проєкті й розпочалися мої польові дослідження в Польщі — у Білому Борі.

Іншим полем стало для мене Підкарпаття, у якому я опинилася завдяки роботі в науковому проєкті Магдалени Любанської, колеги з Інституту етнології та культурної антропології. Їй я надзвичайно вдячна за цю можливість, а також за всі наші довгі бесіди про польсько-українське неподолане минуле та пам'ять. Теплу подяку хочу також висловити Камілі Баранецькій-Ольшевській з Інституту археології та етнології Польської академії наук, яка запросила мене розділити з нею поле в Кальварії Пацлавській, за спільний досвід у цьому полі, за наші довгі розмови й дискусії, що врешті-решт вирости у дружбу, — найцінніше надбання нашої спільної етнографічної роботи.

Дякую сердечно за цінні коментарі та зауваження до рукопису цієї книги Томашеві Кошківі — колезі-антропологу, з яким ми познайомилися в полі під час моїх досліджень у Білому Борі. Знайомство в полі переросло в зустрічі на конференціях та літніх школах, у розмови про дослідження погранич і контактних зон по всій Центрально-Східній Європі та, зрештою, у дружбу.

Денису Шаталову та Ользі Коцюбанській, друзям і колегам, відсилаю величезну вдячність за ретельне прочитання одного з найперших варіантів рукопису цієї книжки та за численні коментарі на його берегах, що викликали в мене посмішку й допомагали дивитися на все пережите з дистанції.

Дякую колезанкам із Центру прикладної антропології — Олені Соболевій, Тіні Полек (яка прочитала і дала цінні

поради до першої чернетки першого рукопису), Оксані Овсіюк, Олені Брайченко, Світлані Маховській, а також Марині Гримич, яка надихає нас рухатися вперед, за підтримку та спільну мету розвивати культурну антропологію в Україні.

Я також дуже вдячна за лінгвістичні консультації, які мені щедро надавали друзі та колеги: з польської — Марек Херцовіч-Трошинський та Ельжбета Ользацька, з німецької — Олександр Чертенко, з англійської — Ніколас Лакенбі.

Також хотілося б подякувати Олександру Никанорову, з яким ми познайомилися під час стипендіальної програми для молодих науковців у Варшаві восени 2014 року й могли безкінечно обговорювати складнощі спільної польсько-української історії. Хто б тоді міг подумати — під час натхненних сидінь за книгами в університетській бібліотеці або прогулянок парком Лажєнки (пол. *Łazienki*), — що через три роки життя Саші та його колег обірветься в страшній аварії недалеко від кордону, коли вони повертатимуться з конференції у Варшаві. Вірю, що йому добре Там, де він зараз...

Дякую дуже всім моїм чудовим друзям, тут не згаданим, але присутнім у моєму житті й серці, за сприйняття мене такою, яка я є, та за теплу підтримку.

Останні слова вдячності я адресую тим, кому ця книжка потрапить до рук — майбутнім читачам, яких щиро прошу розділити зі мною цю антропологічну мандрівку по-граниччями.

* * *

Здається, я поволі починаю усвідомлювати, навіщо нам потрібна смерть. Її невідворотність необхідна, щоб ми діяли, вчилися відчувати життя в усьому довкола нас, училися бути вдячними за все, що нам дається. Часто видається, що ми довго ще будемо молодими, що батьки наші не старішатимуть і будуть з нами ще хтозна-скільки. Це ілюзія,

з якою нестерпно боляче розлучатися. Колись це прощання настає, і приходить усвідомлення, що в нас є невизначений, але порівняно короткий відрізок часу, щоби спробувати зрозуміти життя і світ, устигнути стати «сіллю землі» та «світлом для світу».

Я впевнена, що в житті варто займатися тим, що любиш, тим, від чого дзенькає у глибині серця. Бо ж коли в тому, що ти робиш, у тому, що ти пишеш, можна відчувати любов, тоді виходить, що це не просто слова і фрази, зібрані в неживі тексти, а частинка тебе і твоєї душі на шляху до світла. Рей Бредбері, який подарував нам дивовижну метафору «кульбабового вина» та цілий світ літніх чудес крізь призму світогляду хлопчика Дугласа, писав, що ключове поняття в роботі з текстом — це *любов*. Книжка, сторінки якої ви зараз перегортаєте, постала передусім із любові — дорогою до неї було багато інших пережиттів, писалася вона довго та непросто, місцями з болем, який виходив із мене через слова, але все зрештою вилилося в бажання поділитися історіями інших — тих, хто навчив мене чогось важливого, кого я часто згадую і з ким роками веду діалоги після нашої останньої розмови наживо, — та своєю історією через них.

Обрус історій

*As anthropologists we journey to a different place
to seek understanding, both of that place and of the place
from which we have come. And the two places,
and the understanding of each, are intimately related...*

Jill Dubisch. In a Different Place...¹

*Велику історію легше збагнути, якщо
розглядати її знизу, із перспективи
окремих досвідів, подій, а також трагедій.*

Мартін Поллак. Топографія пам'яті²

Моя професія — це змістовне мовчання й прицільно уважне спостереження. Я люблю слухати інших, збираю їхні історії і віддаю людині по той бік диктофона, по той бік безкінечних доріг та етнографічних нотаток частинку себе, довіряючи на знак пошани до співрозмовника миті свого життя, важливі або не дуже. Головне, щоб вони пасували до обрису розмови, що його ми з оповідачем тчемо разом, вплітаючи до білого полотна химерні візерунки, кольорові нитки й намистини минулих досвідів і життів. Американський антрополог Клайд Клакхон написав колись, що **антропологія — дзеркало**, дивлячись у яке ми пізнаємо світ іншої людини і через це приходимо до самих себе, переосмислюючи

¹ Укр.: «Як антропологи, ми подорожуємо до іншого місця в пошуках розуміння — як цього місця, так і місця, з якого ми походимо. І ці два місця, а також розуміння кожного з них, тісно пов'язані...». Dubisch, Jill. In a Different Place. Pilgrimage, Gender, and Politics at a Greek Island Shrine. Princeton, 1995, p. 254.

² Поллак, Мартін. Топографія пам'яті. Есеїстика. Перекл. з нім. Х. Назаркевич. Львів: Човен, 2018, с. 5.

власні щоденні практики, уявлення та культурну нішу¹. Польова етнографічна робота дає змогу бачити людину зсередини, у рутині повсякденності, у її прихованих від зовнішнього ока мікробуттях, що зрештою формують як життя окремої особи, так і життя локальної спільноти, суспільства, країни загалом. Передусім це означає прискіпливу увагу до множинних контекстів, до внутрішньої перспективи носія певної культури, до вчинків особи й до багатшарової тканини її повсякдення. У термінах антропології така уважна прискіпливість має назву — «насичений» або «щільний опис», за формулюванням американського антрополога Кліффорда Гірца², всіх аспектів дослідницького поля. Це і є те ледь уловиме пограниччя наук, де історія зближується з культурною антропологією.

Французький історик Марк Блок був одним із перших, хто наголосив на важливості бачення та усвідомлення долі однієї людини в контексті історії людства. Цим було започатковано мікроісторичний підхід у історичних дослідженнях, в основі якого — прискіплива увага до людського життя й повсякдення. Міркуючи над різнобічністю ремесла історика, Марк Блок говорив, що головна риса історика-професіонала — «здатність сприйняття живого». Вона відбивається в умінні історика «розпитувати джерела» та розкривати їх на діалог із собою³.

Для культурного антрополога джерелом стають не лише усні оповіді людей, з якими ми співпрацюємо і яких

¹ Клакхон, Клайд Кен Мейбен. Зеркало для человека. Введение в антропологию. Пер. с англ. под ред. А. А. Панченко. СПб.: Евразия, 1998, с. 31.

² Поняття «щільний» або «насичений опис» (англ. *thick description*) увів у культурну антропологию американський антрополог Кліффорд Гірц: Geertz, Clifford. Thick Description. Towards Interpretive Theory of Culture. *The Interpretations of Cultures. Selected Essays* (3rd Edit.). New York: Basic Books, 2017, pp. 3–33.

³ Блок, Марк. Апология истории или Ремесло историка. Издание второе, дополненное. М.: Наука, 1986, с. 38.

розпитуємо про те, що нас цікавить. Простір навколо нас уже є джерелом, з якого треба навчитися зчитувати інформацію: світські, утилітарні та релігійні споруди, цвинтарі та неупорядковані місця поховання на узбіччі чи в лісі, дороги, полишені місця осель і промислових виробництв, адміністративні установи, спонтанна вулична творчість, сліди впливу людини на навколишнє середовище тощо. Уже сам ландшафт місця дослідження: природний, культурний, сакральний — може надати нам змістовну інформацію про його мешканців, про їхні стосунки з простором і сусідами, про їхнє ставлення до минулого, що впливає на сьогодення.

Антропологи не схильні мати справу з майбутнім, так само вони не схильні мати справу з минулим, поступаючись у цьому місцем археологам, історикам та архівістам. Утім, сьогодення в нашій частині Європи настільки міцно сформоване загрузанням у минулому й очікуванням майбутнього, що його майже не існує. Отож перспектива моєї дисципліни видається надзвичайно помічною для розуміння всіх нас, носіїв «транзитної культури»¹, за окресленням Тамари Гундорової, які мандрують між багатьма пограниччями, часто нехтуючи життям тут і тепер, натомість стоячи однією ногою в травматичному минулому, а другою — в очікуванні кращого майбутнього.

Культурна антропология переважно не займається фактами, натомість має справу з тим, **що і як люди говорять про факти та як при цьому поведуться**. Через цю особливість методологічного підходу ми не намагаємося віднайти «об'єктивність», «справжність», «правду» або «історичну правдивість» у подіях, що відбувалися². Натомість нас цікавить

¹ Гундорова, Тамара. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: есеї. К.: Грані-Т, 2012 (Серія «De profundis»).

² На цьому стосовно власних досліджень на польсько-українському пограниччі наголошує і львівський антрополог Роман Чмелик: Чмелик, Роман. Сучасне українсько-польське пограниччя, с. 186.

інтерпретація цих подій людьми, з якими ми працюємо, їхні почуття та емоції щодо чогось, що сталося в минулому та з якоїсь причини продовжує бути істотним для них сьогодні. Ми намагаємося зрозуміти, чому це важливо і що спонукає людей поводитися так, а не інакше.

Людську пам'ять ніхто ні до чого не зобов'язує: вона існує сама собою в безлічі проявів. Спогади формуються під впливом родинного виховання та соціального оточення, на них впливають релігійні, освітні, культурні та політичні інституції. Ці процеси надзвичайно цікаво вивчати. Соціолог Моріс Гальбвакс стверджував, що наша пам'ять розвивається тільки через наші стосунки з іншими людьми, тому пам'ять — соціальний феномен, щось, що формується під впливом зовнішніх факторів. Через це важко чи майже неможливо провести чітку лінію розмежування між «індивідуальною» та «соціальною» пам'яттю. Індивідуальна пам'ять завжди великою мірою соціальна¹. Саме тому історики Ян та Алейда Ассмани запропонували термін «комунікативна пам'ять», щоб описати той соціальний аспект індивідуальної пам'яті, про який говорив Гальбвакс².

Пам'ять формується зі стосунків між людьми, і наші емоції в цьому процесі відіграють неабияку роль. Любов, симпатія, бажання бути поруч, обіймати й відчувати близькість, належність до когось і чогось, але також біль, горе, сум, втрати, образи, несприйняття — все це надає сенс і кольори спогадам, допомагає визначати нашу пам'ять і забезпечує їй відповідний горизонт у рамках певного культурного контексту.

¹ Halbwachs, Maurice. On Collective Memory. Ed., transl., an introduction by L. A. Cosser. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1992, pp. 38–39, 50, 53.

² Assman, Jan. Religion and Cultural Memory. Transl. by R. Livingstone. Stanford University Press, 2006, p. 3.

Соціальні психологи стверджують, що зазвичай спогади про події відтворюються в оповідах як історії, які змінюються з часом і можуть не викликати сильних емоцій та почуттів. На противагу цьому, коли йдеться про травматичні пережиття, про посттравматичний синдром, минуле переживається глибоко, на рівні первинних емоцій, які супроводжували подію, тому люди почуваються так, начебто те, що сталося колись, відбувається знову і знову. Ба більше, часом емоції другого покоління сильніші та глибші, ніж переживання, засновані на реальній травмі першого покоління, яке власне через свій трагічний життєвий досвід часто не в змозі артикулювати його, говорити про нього. Це явище отримало назву «постпам'ять» (*postmemory*) – так його сформулювала дослідниця Маріанне Гірш під час вивчення «покоління після Голокосту». На її думку, постпам'ять описує стосунки, що їх «покоління після» вибудовує щодо особистої, колективної та культурної травми своїх попередників, себто щодо досвіду, який воно умовно «пам'ятає» лише за допомогою історій, образів та поведінкових патернів, серед яких зростало¹. У контексті моїх антропологічних пошуків категорію постпам'яті можна застосувати до нащадків усіх тих соціальних груп, які силоміць були передислоковані з родинних місць проживання, відірвані від свого звичного культурного ландшафту та сакрального простору з місцевими святинами, що відігравали значну роль у консолідації спільноти.

Як археологи препарують сіль землі в пошуках свідчень про минуле людських життів і зміну історичних епох, відкриваючи спершу верхній шар чорного гумусу, далі – сіруватий культурний шар, за ним – шар жовтуватого-охристого лесу, так і ми, культурні антропологи, обережно перекопуємо живу й динамічну навколишню дійсність,

¹ Hirsh, Marianne. *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press, 2012, p. 5.

аби зрозуміти, що і як люди пам'ятають і де криється сутність речей. Чому люди поводяться саме так, як ми це можемо спостерігати, а де їхні слова розходяться з учинками? Одного дня мій співрозмовник запевняє мене, що він «недільний католик» і насправді все свідоме життя «за комуни» був атеїстом, тому релігія для нього не має особливого значення. За кілька днів я зустрічаю його в місцевому костелі біля раки з фалангою пальця маловідомого святого, яку привезли з Ватикану, і мій «недільний католик» ревно хреститься та разом із іншими парафіянами обходить на колінах і місце, де виставлена рака, і весь внутрішній периметр костелу. Яким чином минуле й не лише власний досвід, але й досвід батьків і дідів впливають на рішення, реакції, стратегії співжиття з іншими сьогодні? «Я не тримаю зла на українців, що було, те було, ми ж добрі сусіди», – зітхає ввічливий і гостинний старший чоловік у селі на південь від Перемишля, частуючи мене домашнім яблучним соком та смачними тістечками. Кілька днів по тому цей же чоловік, добряче напідпитку, жене мене з порога свого будинку, штовхаючи й кидаючи в обличчя: «Забирайся з Польщі, стерво! Українців тут і так забагато». Чому людина оточує себе стількома дивними речами й міцно тримається за них, проходячи крізь усі безжальні перипетії ХХ ст.? Жінка з Балтійського узбережжя Польщі, яка дитиною пережила переселення з рідного Надсяння в рамках операції «Вісла» 1947 року, показує мені цвях із родинної хати – батько вийняв його з одвірка, коли останнім виходив із оселі та зачиняв двері з надією, що вони скоро повернуться додому. Але не судилося...

Збираючи рефлексії зі свого поля і подорожей Польщею, я свідомо не хочу надавати переваги за етнічною чи релігійною ознакою та висвітлювати тільки історії українців чи лише історії поляків, при цьому розмежовуючи мешканців

територій умовно на захід від річки Буг¹, яка слугує природним кордоном між Польщею та Білоруссю, Польщею та Україною, за етнічною, національною чи релігійною ознакою. Чому? Бо ідентичності осіб, які поділилися своїми історіями зі мною, часто не вписувалися в сучасні категорії національної, етнічної, релігійної та конфесійної приналежності, якими ми звикли мислити й оперувати, натомість виявилися більш невизначеними, гнучкими, плинними. Як культурна антропологиня, я свідомо того, що справа культурної ідентичності — це річ змінна, непостійна, дуже вразлива, надзвичайно делікатна. Те, за кого певна особа себе має, ким відчувається, як себе бачить, залежить від багатьох змінних факторів та підлягає постійним перетворенням. Ідентичність — це складний, багатовимірний, часто болісний і довгий процес, можливо, і незавершений, а не константа, дана раз і назавжди ідентифікація. У цьому сенсі мені надзвичайно імponує метафора «подорожі», яку вживає Наталія Ханенко-Фрізен, досліджуючи категорію «етнічності» в одній локальній спільноті українців у Канаді й трактуючи ідентичність, у випадку її поля — «українськість», як «постійний процес обговорення значень та символів»².

Отже, мої інтерпретації виходили передусім із саморепрезентацій людей, із якими я спілкувалася, з їхніх відчуттів себе в часі й просторі. І якщо для певної особи важливо було окреслити себе як «тутейшого», «місцевого», «православного», «просто православного», «місцевого католика», «лемка»³, «лемко-українця», «твердого русина»,

¹ Річка Західний Буг (біл. *Заходні Буг*, пол. *Bug*), яка в Польщі має назву «Буг».

² Ханенко-Фрізен, Наталія. Інший світ або етнічність у дії: канадська українськість кінця двадцятого століття. К.: Смолоскип, 2011, с. 326.

³ У сучасному українському історіописанні та етнографічній науці лемків (як і бойків) вважають «етнографічною групою українців» (уживається також термін «субетнос»). Одразу хочу зазначити, що тут я описувала ідентичність особи чи групи на підставі саморепрезентацій і самовизначень людей. Мені

«православного греко-католика» чи «поляка з розуму, українця з серця», я не нав'язувала цим людям політичних, суспільних чи, вужче, академічних візій їхнього існування та бачення себе. Зрештою, людина має право вільного вибору своєї ідентичності, а також їй дозволено не мати етнічної або національної ідентичності¹. Мені прикро, що здебільшого ми так мало замислюємося над цим і життя таких людей часто невидимі для нас. Попри основний принцип сучасної культурної антропології «не нашкодь», я не раз ловила себе на думці, що академічні вчені схильні нав'язувати усталені концепти, теорії та оціночні категорії окремим людям і спільнотам, не вдивляючись углиб багатющого, строкатого культурного шару людської екзистенції. Реальність щоденного життя в локальних спільнотах значно складніша за офіційні візії національних історій у сусідніх державах, а багатшарові та вкрай неоднозначні пам'яті людей нерідко суперечать національним наративам України та Польщі. Голоси ж цих людей часто можуть залишатися не почутими в обох столицях і незрозумілими з дистанції Києва та Варшави, що примушує мешканців погранич почуватися особами «гіршого ґатунку», маргінальними й недооціненими — незалежно від їхньої етнічної, релігійної та національної самоідентифікації. І я схильна припускати, що це доволі небезпечна тенденція: тихе невдоволення і несприйняття столичної політики, яка нашаровується роками, може раптово вибухнути.

зустрічалися співрозмовники, які вважали себе «чистими лемками», «лемками й українцями», й ті, хто, вважаючи себе «лемком», водночас відносив себе до польської нації. Такий принцип подання інформації стосується також і мови: якщо оповідач визначав мову пісень чи власного мовлення як «лемківську», я так і подавала її.

¹ Такі процеси можуть окреслювати терміном «*national indifference*»: Zahra, Tara. Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review*, Vol. 69, No. 1 (Spring, 2010), pp. 93–119.

Відчуття цього терену як непередбачуваного мінного поля, що могло вибухнути будь-якої неочікуваної миті, спонукало мене випрацьовувати чималу емпатію та вчитися того, що антропологи називають «щоденною дипломатією»¹: повному прийняттю ситуації в полі та людей, навіть якщо мені самій було неприємно перебувати в тих чи інших обставинах. Антрополога в його становищі «між і між» (англ. *betwixt and between*) часом порівнюють із психологом, журналістом-репортажником або шпигуном, навички якого набуваються з досвідом роботи в полі та нескінченною рефлексією над самим собою. Ця рефлексія часом болісно вивертає тебе зсередини, бо через чужі історії ти переживаєш, знову і знову, власне життя та непрості родинні ситуації. Так поволі, через емпіричну практику, приходять розуміння важливості дрібниць, маленьких кроків, жестів, поглядів, натяків і відтінків; важливість уважного спостереження та мовчання.

У полі мене цікавлять звичайні подробиці, коли крізь щоденність пробивається щось ледь намацане, але важливе, коли зі стороннього спостерігача ти перетворюєшся на частину реальності тих, кого досліджуєш, і невловимо змінюєш її. Цей процес безумовно взаємний, адже поле не може не змінювати антрополога. Ритуали — побутові, щоденні, релігійні, у які ти включаєшся під час перебування в полі, через твою роботу стають частиною тебе, частиною твоєї власної історії, твоїх спогадів, особистих щемких митей, а отже, частиною твого «я». Польова робота провокує багато викликів, змушує постійно замислюватися над запитаннями «хто я?» і «навіщо я?», часом викликає зміну ідентичності, поглядів на життя і світ. Цим питанням, до слова, присвячений

¹ Marsden, Magnus, Ibañez-Tirado, Diana and Henig, David. Everyday Diplomacy: Introduction to Special Issue. *Cambridge Journal of Anthropology*, 34 (2), 2016, pp. 2–22.

величезний обсяг антропологічної літератури, починаючи з 70-х років ХХ ст.¹

Залученість дослідника до життя спільноти та, в моєму випадку, ще й до релігійної традиції заснована на переконанні, що **зрозуміти іншого можна, лише отримуючи схожий досвід**, коли ти стаєш, за висловом американської антропологині Джил Дубіш, «*the observer observed*»². В антропології цей принцип став джерелом багатьох теорій та передусім основним методом нашої дисципліни: *включеним спостереженням*. До прикладу, Ніна Заглада, талановита українська антропологиня, репресована й розстріляна 1938 р., лишила по собі ґрунтовне монографічне дослідження життєвіту селянських дітей у с. Старосілля на Чернігівщині. Його вона вивчала стаціонарним методом, себто живучи в селі та проводячи включене спостереження життя його мешканців. Ось що вона занотувала про досвід свого поля: «Перебуваючи з маленькими пастухами від ранку до вечора в лісі, над озерами, на лузі, спостерігаючи дитяче життя в хаті, на вулиці і в полі — як вони бавляться і працюють, ми стали незабаром їм близькі, як вони говорили: “Наче зроду у нас жили”»³.

Особисту залученість дослідника я розумію саме в такому сенсі: як бажання та готовність особисто пережити щось, що переживають і крізь що проходять люди, яких ти вивчаєш, намагаєшся зрозуміти, які розділяють із тобою багато

¹ Див. до прикладу: Golde, Peggy (Ed.). *Women in the Field: Anthropological Experiences*. Chicago: Aldine Publishing Co., 1970; Rabinow, Paul. *Reflections on Fieldwork in Morocco*. University of California Press, 1977; Van Maanen, John. *Tales of the Field. On Writing Ethnography*. The University of Chicago Press, 1988; Hastrup, Kirsten. *A Passage to Anthropology. Between Experience and Theory*; Behar, Ruth. *The Vulnerable Observer. Anthropology that Breaks Your Heart* тощо.

² Укр.: «Спостерігач, якого спостерігають». Dubisch, Jill. In *a Different Place*, p. 101.

³ Заглада, Ніна. Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля. *Народна культура українців: Життєвий цикл людини. Історико-етнологічне дослідження у п'яти томах*. За наук. ред. д. іст. наук М. Гримич. Т. 1: Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. К.: Дупліби, 2008, с. 217.

часу. У контексті польових досліджень у Польщі це означало й нічні молитовні чуття, і виснажливі піші паломництва з однієї країни до іншої, і прибирання могил на цвинтарях, і щирі відкриті розмови про власне життя й помилки, і роздуми про те, що лежить на серці та примушує людей шукати пробачення в живих і сподіватися на прощення в мертвих.

Антрополог завжди сумнівається і ставить запитання. Це частина праці, частина професійних навичок, частина *«систематичного самостереження»*, інструментарію, що дозволяє нам побачити, як кажуть археологи, «культурний шар» епохи й окремої людини на тлі історії. Після польової роботи питань залишається зазвичай набагато більше, ніж відповідей, які я спроможна відшукати. Чи я зробила достатньо? Завжди видається, що ні. Чи я була там удосталь, щоб осягнути перспективу тих, хто поділився зі мною своїми історіями? Сумніваюся. Чи я, бува, не зранила їх спершу своєю присутністю, а потім зникненням із їхніх життів? Сподіваюся, що ні. Найскладніше, мабуть, із усіх питань — чи я хочу повернутися? З одного боку, повертатися завжди прагнеться, бо ж завжди є речі, які тобі забракло часу дослідити, спостерегти, зафіксувати, зрозуміти, дійти до самої суті. А з іншого — я завжди відчуваю страх перед поверненням, бо через певний час я вже можу не зустріти тих людей, які приділяли мені свої увагу та час і ділилися історіями, вони могли вже перейти на інший бік річки, і це завжди невимовно сумно. Хочеться пам'ятати їх такими, якими вони були, коли я потрапила в поле вперше, і мати той їхній образ у собі, скільки б не минуло часу.

Єдине, у чому я справді впевнена після всіх цих років етнографічних досліджень у Польщі й довгих мандрівок від її східного до західного кордону та від її південного краю на північний, після рефлексій, сумнівів, перечитування своїх щоденників і подорожніх записок, після перегляду сотень

фотознімків, так це в тому, що ці історії — зовсім не єдині, які могли би бути розказані про той час, тих людей і ті місця. Інший антрополог і мандрівник, певно, розповів би про ті самі місця й людей інакше, тому лише зауважу, що все, описане тут, подане крізь призму мого об'єктиву, перспективи і сприйняття. До того ж, здається, всього мого життя не вистачить, щоб поділитися всім накопиченим, усім побаченим, почутим, співпережитим. Хочеться розповісти хоча б частину, вплести нитку мого життя в довгий обрус історій усіх тих, хто розділив зі мною час, простір і поле.

Усі мої подорожі, польові дослідження, вислухані оповіді як від респондентів, так і від цілком (не)випадкових співрозмовників у безлічі доріг дали мені розуміння, що кожен із нас — маленька частинка, поєднана з іншими людьми в цілому світі. До нас і від нас ведуть багато кольорових ниток із намистинами, що розгалужуються і тягнуться врізнібіч, до безлічі людей та їхніх досвідів й історій. Зрештою, всі наші історії не закінчуються з нашим земним буттям, а продовжують жити в інших — тих, хто слухав нас і, переказуючи вислухане далі, нанизував власну намистину історій і вплітав свою нитку до нескінченного та суцільного полотна вічності.

Сезон малини

*What was that, that long time of note-taking,
of conversations, of writing [...]? What was it?
I don't know. I was doing fieldwork, but I was also
just trying to get by. It was what it was. It was interesting.
Sigrid Rausing. Everything is Wonderful...¹*

3 грудня 2016 року дорога від Києва до Перемишля набула зовсім іншого вигляду: комфортний швидкісний потяг «Інтерсіті» виїздив із української столиці о 6 ранку й за якісь сім із половиною годин був уже на польському боці кордону, у місті, що стало важливим транзитним вузлом. Усе стало швидше і зручніше — українські прикордонники заходили вже у Львові, у Мостиськах надходила черга їхніх польських колег; митні служби перевіряли документи просто в потязі. Це економило попередні години стояння на зовнішньому східному кордоні ЄС. Сумнозвісний своїми довжелезними виснажливими чергами кордон Шегині — Медика (пол. *Medyka*) я переходила пішки чотири рази, з них раз із Польщі в Україну, раз із України в Польщу, і двічі разом із пішим паломництвом теж із України в Польщу. Тричі я перетинала його в нічному автобусі. Згадуючи той досвід сьогодні, я загалом вдячна, що він у мене був, адже без цього включеного спостереження прикордонного руху, людей, які в нього залучені, без відчуття живої пульсації пограниччя я б навряд чи наблизилася до розуміння всього того огрому

¹ Укр.: «Що це було, цей довгий час написання нотаток, розмов, писанини [...]? Що це було? Я не знаю. Я проводила польові дослідження, але я також намагалася дати собі раду. Це було те, що було. Це було цікаво». Rausing, Sigrid. *Everything is Wonderful. Memories of a Collective Farm in Estonia*, p. 6.

неоднозначних сенсів, пов'язаних із польсько-українським кордоном. Не стверджую, що зрозуміла все, бо це не під силу одному антропологу, ба навіть дослідницькій команді. Утім, включене спостереження дало мені необхідний досвід, що став важливим інструментом у розумінні прикордонної динаміки.

У серпні 2015 року моя подорож до Польщі почалася ввечері, з Центрального залізничного вокзалу в Києві. Швидкісний потяг «Галичина» прибув на львівський вокзал рано-вранці, традиційно на перший перон. Далі — сходами вниз, і ось я вже опинилася перед мурашником Привокзальної площі. Минула строкаті компанії водіїв маршруток у всі можливі напрямки — від львівського спального району Сихова до безлічі польських міст, — шукаючи транспорт до першого великого міста одразу за кордоном. Попередньо я чула, що можна чимось доїхати до кордону, перейти його пішки, а потім дістатися маршруткою до Перемишля. Згодом я так і робила, суто з антропологічної цікавості, однак того серпневого ранку вирішила все ж знайти прямий маршрут, щоб тихо-спокійно поспати і з комфортом доїхати до місця призначення. «З комфортом», як виявилось потім, було голосно сказано, адже тоді я ще не знала всієї неформальної культури перетину кордону. До автобуса «Євролайнс» мене підвів привокзальний напівтверезий дядько, запевнивши, що це найпростіший і найзручніший шлях зі Львова до Перемишля. Я зручно вмостилася, але змогла подрімати рівно той час, поки автобус доїхав до автовокзалу на вулиці Стрийській.

І почалося. Автобус наповнювався людьми, які, здається, всі знали одне одного, віталися з водієм, як зі своїм старим знайомим, без упину голосно балакали на весь салон, оповідаючи, як їхні діти вступають на навчання у Польщі, й обговорюючи якусь Стефу, чия дочка працює в Італії, а її

діти живуть із бабусею в селі. Біля мене вмостилася жінка з великою «класичною» торбою в синьо-червону клітинку. До кордону, як я переконалася набагато пізніше, їхати якісь півтори години, може, й менше, але тоді автобус цілеспрямовано кружляв вузькими й дивними дорогами, мало не стежками, між селами, стаючи біля зупинок, придорожніх хрестів і капличок із Дівами Маріями та підбираючи жіночок приблизно одного віку, із безрозмірними картатими торбами. Автобус їхав, а жіночки діловито освоювали його вузький простір, витягаючи з торб пачки цигарок і примотуючи їх широким скотчем під сидіння, ховаючи на полицки для підручного багажу за чиймись рюкзаками й маленькими валізками, вкладаючи їх у свої бездонні бюстгальтери. Далі надійшла черга горілки, яку по пляшці вони почали роздавати небагатьом іншим пасажиром автобуса, що не належали до цієї тимчасової жіночої субкультури пограниччя. До цих диваків, які широченними очима дивилися на процес перевозу дрібної контрабанди, належали, серед інших, молоденька пара туристів із Харкова, літній канадійський українець, який їхав до родичів у Перемишлі, та я.

Моя сусідка, пакуючи на собі пачки з цигарками, запитала, чи я не взяла б дві пачки, які законно дозволено перевозити через кордон одній людині. Бачачи мою нерішучість, додала: «Будь-ласка, візьміть собі, у мене дитина вчиться в Польщі, треба заробляти їй на науку, а як у нас заробиш?». У наступні ж хвилини я почула історію про те, що родину моєї сусідки виселили з підкарпатських Корманич (пол. *Kormanice*) до Львівської області 1945 року і що вона оце котрий рік мусить їхати до «свого Перемишля», щоб стояти продавати цигарки. Горілки й іншого алкоголю не бере принципово — говорить, це для жінки було б зовсім принизливо. Раніше, до того, як Польща увійшла до Шенгену, себто до 2007 року, вони разом із мамою пекли вдома

пиріжки з начинкою, робили кекси, торти, трубочки зі згущенкою, домашнє печиво і їздили на кордон продавати. Часом усе вдавалося швидко збути ще в Шегинях або на польській стороні, у Медиці, іноді доводилося їхати далі, до Перемишля. Їй навіть це подобалося — була молодша, більше завзяття мала. А потім почалося: оскільки живе вона далі, ніж 30-кілометрова зона малого прикордонного руху¹, то мусить, як і більшість, подавати документи на візу, платити за неї і перебувати на території ЄС визначену кількість днів. Показує рвучким рухом паспорт, де після останньої візи на передостанній сторінці мерехтять щоденні штампи перетину кордону й повернення на інший його бік. Паспорт видано всього два роки тому. Крім того, вироби домашньої випічки на територію Шенгенської зони провозити на продаж не можна — це не один пиріжок у рюкзаку на перекус. Тому і з'явилася ідея купувати в Україні цигарки дешевше і продавати їх у Польщі дорожче. «То як, візьмете? По дві можна нести легально. Поможете мені?» Скріпивши серце, беру ті дві пачки, ховаю на дно рюкзака й переживаю дуже незручне відчуття: я співучасниця контрабандного руху. Туристи з Харкова спершу беруть по дві пачки, але в міру наближення до кордону й появи на горизонті українських митників із вівчаркою лякаються й віддають пачки назад. Жінка в розпачі біжить у кінець автобуса і, як це буває в кіно, на щось натискає, піднімає одне із задніх сидінь і кладе пачки цигарок в отвір у підлозі. Найбільше тоді переживав якраз канадійський українець. Він не взяв у свій елегантний шкіряний рюкзачок ані горілки, ані цигарок. «А ще казав, що його

¹ Малий прикордонний рух між Польщею та Україною діє від 2009 року й охоплює 30-кілометрову зону по обидва боки від кордону. Громадяни України, які живуть у цій зоні, мають право на отримання карти малого прикордонного руху. Вона дозволяє відвідувати прикордонну 30-кілометрову зону в Польщі без закордонного паспорта й візи. Картка чинна протягом двох років і дозволяє будь-яку кількість поїдок та перебування в Польщі упродовж 90 днів щороку.

сім'я жила коло Перемишля, — обурювалася жіночка, ховаючи горілку під задніми сидіннями автобуса, — то, можна сказати, земляки! Мій дідо був звідтам переселений!»

Автобус зупиняється, стоїмо. Моя сусідка розбалакується зі знайомою жінкою, яка сидить позаду нас, — у неї теж дитина вчиться в Польщі, вступила до магістратури у Вроцлаві, нещодавно отримала стипендію на два роки навчання, то батькам стало трішки легше. «Тепер треба думати, куди молодшого пристроїти, щоб його в армію не взяли. Не дай Бог, щоб дитину на Донбас відправили», — зітхає жінка. Удвох вони згадують, як кілька років тому разом їздили «на сезон» у Підкарпатське воєводство збирати малину — приблизно в цей же час, бо серпень — це розпал сезону збору ягід. Він починається десь у травні й завершується у вересні. Бувало, що їхній мікроавтобус заробітчани зупиняли «рекетири» — саме це слово з лексикону 1990-х років було вжито в тій розмові, і стягували по 200 грн із кожного заробітчанина, включно з водієм, — щоб автобус вільно проїхав до пропуску на кордоні. Інакше погрожували зброєю чи підпалом мікроавтобуса. Пам'ятаю, що в мене тоді пройшов холодок по спині: чомусь мені наївно здавалося, що такі бандитські напади й середньовічні способи вимагання данини за проїзд, по суті розбійницькі грабунки на дорогах лишилися в далекому минулому. Але, судячи зі слів моїх попутниць, ні.

Українські митники та прикордонники пройшли швидко, під сидіння не заглядали, крісел не піднімали, в сумках не порпалися. Вівчарка, висолопивши язика від спеки, ледь проплелася вузьким автобусним проходом і щасливо вискочила знову на вулицю, нічого не внюхавши. Далі, у розпеченому автобусі без кондиціонера, начиненому горілкою і цигарками, ми стояли виснажливі довгі години в черзі на в'їзд до ЄС. Жіночки добряче затягнули мене в бесіду. Я розповідала їм про стажування у Варшавському університеті та про

участь у дослідницькому проєкті, про те, чого я власне сиджу в цьому автобусі, — їду на Підкарпаття проводити етнографічні дослідження. «Що, така робота: ви слухаєте, а вам розказують?» Коротшого та влучнішого опису етнографії я, мабуть, не чула до цього. Мої сусідки розповіли мені про свій важкий, майже каторжний досвід збирання ягід. Життя в гуртожитку. У кімнатах селили по чотири людини, спільні великі душові — окремо для чоловіків, окремо для жінок, підйом о 6:00, початок робочого дня о 7:30, завершення — о 19:30. Стандартна ставка за лоток зібраної полуниці складала, з огляду на їхній досвід, від 1,50 до 2,50 злотих (у 2013 році курс злотого до гривні складав приблизно 1:2,50); 1 кг зібраної вишні чи черешні коштував близько 2,50 злотих. За корзину малини отримували всього 80 грошей. Найкраще платили за збирання полуниці, бо це найскладніша робота — жінки весь час працювали або на колінах, або навприсядки. Заробили собі артроз колінних суглобів і хронічні болі в попереку, до яких вони вже просто звикли. Мене весь час не полишала сумна думка: а чи воно все того варте?.. І чи це єдиний спосіб вийти за межі бідності?

При тому, що від Медики до Перемишля ми потім доїхали за тридцять хвилин, на самому кордоні нас протримали чотири з половиною години. Я могла спостерігати з вікна за пішою ходою — економічною прощею до Європейського Союзу, яка пульсувала фактично у клітці. Піший перехід — неширока смуга, загороджена з обох боків високими парканами. Жодної тіні, щоб сховатися, жодного навісу на випадок палючого сонця, дощу чи снігу, жодної лавки, жодного туалету. До України людей у черзі було не так багато, у напрямку Польщі черга пульсувала й ледь просувалася вперед, неначе довгий слимак. Коли нарешті нас випустили з автобуса, ми мусили винести всі речі на контроль, для сканування. Що тут почалося: жінки з торбами в клітинку і з цигарками,

запханими в бюстгальтери й примотаними скотчем до ленток під довгими штаньми, заметушилися й побігли до туалету. Там усе виймалося з-під одягу, окрім хіба тих пачок, що були в бюстгальтерах, і викидалося або ж ховалося десь у туалеті — де саме, я так і не зрозуміла. Тим часом нагорі всіх пасажирів автобуса поставили в чергу, а весь багаж ми мусили покласти на лінію сканування. Коли черга дійшла до мене, стало весело. Пані у формі делікатно мене обмалювала й не знайшла жодної пачки цигарок. Дві упаковки, однак, виявили в моєму наплічнику, і прикордонники, нічого не сказавши, кивнули мені з виглядом, наче їм усе зрозуміло, і почали розпитувати, куди я їду «до праці». До цього додалися неприємні жарти зі смішком: «І що така гарна пані є науковцем? Ніколи б не подумав». Відрізала: «У пана дуже обмежена уява». З масних очі прикордонника враз стали злими. З недовірою подивився на мене, коли сказала, що їду не працювати, а проводити дослідження. Далі вони почали витягати з мого наплічника особисті речі, книжки польською і англійською мовами, запрошення від Варшавського університету, підтвердження про участь у спільному науковому проєкті, лист від моєї стипендіальної програми. Один прикордонник геть розгубився й запитав, чи я не маю горілки. Почувши «ні», він перелопатив обидва мої наплічники, але пляшки так і не знайшов. Зітхнув із полегшенням (може, з розчаруванням?), поставив печатку в паспорті й відпустив. Я злилася. Уся ця процедура була принизливою. А біля автобуса стояв, зітхаючи, канадійський українець, витирив білосніжною хусткою піт із чола й нарікав на те, у який дикунський край він потрапив, дарма що «предківська земля». Емоційно розповідав, що родина його з-під Перемишля, частина виїхала до США, частина до Канади, ще перед «другою війною»¹.

¹ Друга світова війна.

Мама «з костелу» була, а тато українець, «бо до церкви-сь ми ходили». Батькового брата з родиною виселили під час операції «Вісла» на північ, т. зв. «повернуті землі» (пол. *ziemie odzyskane*), але вони повернулися на Підкарпаття 1957 року, і ото він до їхніх дітей і внуків їде в гості. Їде з України, бо іншу частину сім'ї вивезли по війні до Тернополя, і вже там нема нікого, але він їздив, шукав «гробів своїх». Присягався, що через Шегині — Медику вже ніколи не поїде.

Прикордонники перевіряли автобус, шаруділи по полицях, однак не заглядали під сидіння, а тим більше — у схованки в підлозі. І не знаю, яким дивом, але жінкам удалось перевезти частину цигарок і горілки на собі, частину в автобусі, а ще по дві пачки — у більшості пасажирів, які погодилися «допомогти заробити гроші на навчання дітям». Мені було сумно від того всього трагікомічного сюрю та якоїсь безвиході.

Усе продовжилось в Перемишлі на маленькій автостанції навпроти залізничних колій і вокзалу. На ліхтарях, стінах, на вході до зали автостанції рясніли оголошення польською та українською: «Праця для українців», «Збір полуниць / малини. Візьму на роботу українців». Маршрутники з України збирали людей у бусики в напрямку кордону — платити можна злотими і гривнями, тут же щось продавалося й купувалося з рук, зокрема відбувався неформальний «обмін валют», у якому були задіяні як мої співгромадяни, так і місцеві поляки. І, власне, пиріжки. Не знаю, як це їй удалось, але блаженська бабуса з мого автобуса провезла на територію Шенгенської зони цілу торбу домашніх пиріжків із м'ясом, сиром, із вишнею та капустою і відразу ж почала їх рекламувати, голосно викрикуючи: «Пиріжки, домашні пиріжки! Свіже-е-енькі!» — так ніби це відбувалося десь на сонній залізничній станції

1. Перемишль.
На кам'яному мості біля ринку.
Серпень 2018

в якомусь із українських регіонів. Проїхала поліцейська автівка, зупинилася на якусь частку секунди, польський поліцейський через вікно хутко купив в української бабусі домашні пиріжки. Бабуся йде далі і продає пиріжки акордеоністу, який сидить прямо на всіяному недопалками тротуарі й грає «Київський вальс» — наче спеціально для мене. Я простую вперед, шукаючи розклад приміських автобусів. До мене долинає вже натужне, з надривом: «Ой, чий то кінь стоїть...». І знову я запитала себе, уже вдруге за день: чи воно того варте? Грати на акордеоні на заплываному тротуарі біля автостанції в Перемишлі...? До голови лізли сумні думки, що, зрештою, саме так деякі мої співвітчизники, не поважаючи самих себе, ллють воду на млин безкінечних стереотипів про недолугих українців, які приїждять до Польщі працювати й погоджуються на будь-яку важку та низькооплачувану роботу або майже жебракують. Входячи в маленький старий автобус, що їздить по підкарпатських селах, я відчувала невимовну, тягучу важкість на серці через занурення в цей химерний простір між умовними Заходом і Сходом, де стає все менш зрозуміло, де «захід», а де «схід».

Я зупинилася тоді в одному із сіл біля містечка Фредрополь (пол. *Fredropol*) і два тижні жила в надзвичайно гостинної жінки, яка мала невеликий бізнес — займалася сільським зеленим туризмом. Вона багато років працювала «на Заході», заощаджувала гроші, щоби після повернення додому звести будинок і зайнятися туристичним бізнесом. Її прізвище закінчувалося на «ко». Одного з перших вечорів я запитала, чи вона часом не має українського коріння. Однак моя гостинна хазяйка відповіла, що ні, усі були римо-католики в родині; тато був із сучасного українського боку нинішнього кордону — з Нижанковичів Львівської обл. (пол. *Niżankowice*), їхня родина перебралася сюди після війни.

На цій гористій ділянці польсько-українського пограниччя вже багато років планують обладнати й відкрити автомобільний пункт перетину кордону Мальговичі (пол. *Malhowice*) — Нижанковичі. Це б значно спростило дорогу через кордон, зокрема туристам і паломникам, які замість того, щоби йти гірськими стежками й дорогами напрому, мусять їхати до Медики і витримувати пекло найгіршого переходу на польсько-українському кордоні. Паломники приїждять чи приходять у цю місцевість до відомого римо-католицького санктуаріуму та францисканського монастиря із назвою Кальварія Пацлавська (пол. *Kalwaria Paclawska*) переважно під час великого римо-католицького свята — Внебовзяття Діви Марії, яке припадає на 15 серпня. Гостинний будиночок моєї хазяйки щороку приймав до півтора десятка паломників.

Вечір за вечором, чай за чаєм, розмова за розмовою, і по волі я довідувалася про те, що у великій родині доброзичливої господині хтось говорив українською — «тоді казали — по-русинськи», хтось — польською, при цьому чудово розуміючи одне одного та легко переходячи з мови на мову, але всі були римо-католиками. Згодом приїхали її кузинки, теж на свято Внебовзяття Діви Марії, і приєдналися до наших вечірніх бесід. І ось уже переді мною ткався довгий візерунчастий обрус спогадів, у які впліталися єврей Мойше, у якого дід моїх оповідачок купував взуття для дітей і прикраси для дружини; лемківські родини, які вирощували червоно-коричневих корів і привозили смачнючі молоко і сир на ярмарки у Фредрополі; українці — греко-католики, які були добрими сусідами й часто співали на польських весіллях.

А потім у цих оповідях надійшла черга УПА. Найстарша з кузинок почала розповідати про те, як дід лякав їх «упівцями» й «бандерівцями», казав не заходити далеко в ліс,

2. Паломники між капличками на території Кальварії Пацлавської. Серпень 2015

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.